

Primljen / Received: 20.8.2017.

Ispravljen / Corrected: 14.6.2018.

Prihvaćen / Accepted: 10.12.2018.

Dostupno online / Available online: 10.2.2019.

Prostorni razvoj kaštela sv. Mihovila na otoku Ugljanu

Autori:

Prof.dr.sc. **Katja Marasović**, dipl.ing.arh.

Sveučilište u Splitu

Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije

katja.marasovic@gradst.hr**Rea Vidović**, mag. ing. arch.rea.vidovic@outlook.com

Pregledni rad

Katja Marasović, Rea Vidović

Prostorni razvoj kaštela sv. Mihovila na otoku Ugljanu

Mlečani su 1203. godine izgradili kaštel na otoku Ugljanu, iznad Preka, točno nasuprot Zadru kako bi osujetili obnovu grada porušenog u križarskom razaranju. Na temelju znanstvene obrade do sada objavljenih radova, povijesnih izvora i tragova na samoj građevini autori iznose nove spoznaje o izgradnji i preobrazbi kaštela sv. Mihovila i daju prostorne rekonstrukcije u karakterističnim povijesnim fazama.

Ključne riječi:

kaštel, utvrda, Mlečani, sv. Mihovil, Ugljan

Subject review

Katja Marasović, Rea Vidović

Spatial development of the St. Michael Castle on the island of Ugljan

In 1203, the Venetians built a fort on the island of Ugljan, above the town of Preko, opposite to the city of Zadar, so as to prevent reconstruction of the city demolished by the Crusaders. Based on scientific analysis of published papers, historical sources, and traces visible on the structure, the authors reveal new findings about the construction and transformation of St. Michael's Fort, while also presenting spatial reconstructions of the fort in characteristic historical phases.

Key words:

fort, fortification, Venetians, St. Michael, Ugljan

Übersichtsarbeit

Autori

Raumentwicklung des Kastells Hl. Michael auf der Insel Ugljan

Die Venezianer erbauten 1203 das Kastell auf der Insel Ugljan, oberhalb von Preko, direkt gegenüber Zadar, um den Wiederaufbau der während der Kreuzzüge zerstörten Stadt zu verhindern. Basierend auf der wissenschaftlichen Bearbeitung der bisher veröffentlichten Arbeiten, historischer Quellen und Spuren am Gebäude selbst tragen die Autoren neue Erkenntnisse über den Bau und die Umwandlung des Kastells Hl. Michale vor und geben eine räumliche Rekonstruktion in charakteristischen historischen Phasen wieder.

Katja Marasović, Rea Vidović

Kastell, Festung, Venezianer, Hl. Michael, Ugljan

1. Uvod

Brdo sv. Mihovila sa svoja 263 metra visine drugo je po visini na otoku Ugljanu. Nalazi se nasuprot Zadru, iznad naselja Preko, samo 600 m od vanjske obale otoka. Ime je dobilo po crkvi sv. Mihovila koja je tu izgrađena u srednjem vijeku. Ima izuzetan strateški položaj jer kontrolira velik dio zadarskog akvatorija i kopnenog zaleđa. Zbog toga je početkom XIII. st. na njemu izgrađena moćna utvrda (slika 1.).

Cilj je ovog rada razjasniti izvorni izgled i transformacije kaštela sv. Mihovila na temelju znanstvene obrade objavljenih radova, povijesnih dokumenata, starih fotografija i crteža te detaljne analize postojećeg stanja. U nedostatku arhitektonske snimke kao podloga za analizu i rekonstrukciju korišten je geodetski snimak iz 2009. [1].

Rad se temelji na konzervatorskom elaboratu koji su 2015. godine izradili autori ovog rada i predstavlja njegovu sažetu verziju. Izradu konzervatorskog elaborata je potakla i financirala Općina Preko kao prvu etapu sustavne obnove i revitalizacije kaštela sv. Mihovila.

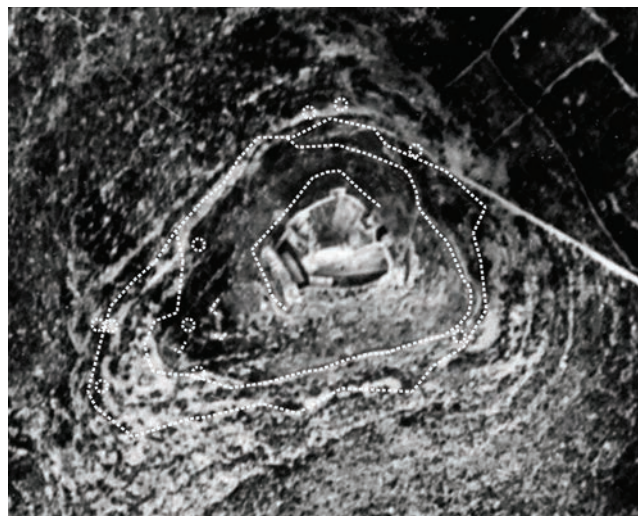

Slika 1. Kaštel sv. Mihovila na Ugljanu (Fotografija: Boris Kačan)

1.1. Prije izgradnje kaštela

Najstariji arheološki nalazi na brdu sv. Mihovila su jedno kremeno strugalo i dva odbojka, pronađeni u središnjem dijelu kaštela, koji se mogu datirati u razdoblje eneolitika [2]. Do sada se smatralo da je u IV. st. pr. Kr. tu postojala željeznodobna gradina s jednom linijom suhozidnog bedema građenog u tehnici megalita [3]. Međutim, arheolog Vinko Madiraca je obilaskom terena utvrdio postojanje tri linije suhozidnih gradinskih bedema i ostatke suhozidnih građevina pravokutnog i okruglog tlocrta (slika 2.). Uspostavom rimske vlasti u I. st. došlo je do odumiranja gradinskog načina života te je položaj sv. Mihovila na neko vrijeme bio napušten, što potvrđuje i izostanak arheološkog materijala iz tog razdoblja [3]. Međutim, značajan strateški položaj svakako upućuje na postojanje jedne bizantinske utvrde iz doba Justinijanove rekonkviste Jadrana kao dijela sustava utvrda izgrađenih duž jadranske obale u VI. st. [4, 5]. Nalaz Justinijanova zlatnika u kaštelu sv. Mihovila [6] te obilje kasnoantičke keramike

na cijelom prostoru željeznodobne gradine svakako potvrđuju intenzivno korištenje položaja u to vrijeme. Istom se razdoblju može pripisati i mali spremnik za vodu dimenzija 48 x 52 cm dubine 62 cm, ožbukana crvenom vodonepropusnom žbukom (mješavina vapnenog morta s mljevenom opekam) i izdubljen u živoj stijeni platoa u sredini utvrde, na položaju južnog zida srednjovjekovne crkve sv. Mihovila.

Slika 2. Suhozidni bedemi i građevine na brdu sv. Mihovila (Vinko Madiraca) na fotografiji iz 1944. (Geodetski zavod d.o.o. Split)

Tom razdoblju vjerojatno pripada i ulomak kamene grede s dekoracijom vitice grube izrade, uzidan u zapadni zid građevine koja se danas nalazi na središnjem platou (slika 3.). Taj je element prije bio ugrađen u portal romaničko-gotičke crkve sv. Mihovila, što se vidi na crtežu Salghetti-Driolija [8].

Slika 3. Kasnoantički kameni ulomak s motivom vitice (Fotografija: Vladimir Vidović)

1.2. Crkva sv. Mihovila

Prema Bianchiju i Kukuljeviću može se pretpostaviti da je i prije formiranja benediktinskog samostana na brdu sv. Mihovila postojala crkva. Naime, oni su smatrali da crkva sv. Mihovila, koju su 988. godine izgradili biskup Prestancije i njegov brat Madije de Columna in insula Postimiana, nije ona na otoku Pašmanu već upravo ona na Ugljanu jer su u to doba Pašman i Ugljan bili jedan otok pod nazivom Postimiana [7]. Zbog niže razine mora, sve do srednjeg vijeka Ugljan i Pašman su bili spojeni uskom prevlakom, a pravi je morski prolaz probijen tek za vrijeme austrijske uprave, između 1888. i 1891. [2]. Ostojić je za crkvu sv. Mihovila u Nevidanima na Pašmanu naveo da je izgrađena 1018., a posvećena 1029. godine [7].

Slika 4. Crkva i kaštel sv. Mihovila početkom XX. stoljeća [7]

Slika 5. Zapadno pročelje crkve sv. Mihovila sredinom XIX. stoljeća (Crtež: F. Salghetti-Drioli) [9]

Crkva se nalazila na najvišem platou brda sv. Mihovila, na istom mjestu kasnije romaničko-gotičke crkve. Ona je, prema T. G. Jacksonu, porušena prilikom mletačkog osvajanja kaštela 1346. [8]. Novu romaničko-gotičku crkvu datirao je Petricioli u vrijeme kada je opat samostana bio Petar Zadranin (1340. - 1364.) [9]. O izgledu romaničko-gotičke crkve svjedoče dvije fotografije

(slike 4. i 6.) te crteži Salghetti-Driolija iz sredine XIX. st. (slika 5.). Prema tragovima morta na hridima središnjeg platoa može se utvrditi položaj zidova, a time i približne dimenzije crkve 13 x 7 m s polukružnom apsidom promjera 6 m. Prema Beneveniji, dimenzije crkve su 13 x 6 m [10], a prema Bianchiju 20 x 8 m [11].

Otvori i namještaj su bili gotičkog stila, a polukružna je apsida obilježje romaničkih crkava. Iz ravnine dvostrešnog krova stršali su zabatni zidovi, a na vrhu glavnog pročelja bila je preslica. T. G. Jackson je opisao svod iznad broda kao bačvasti (waggon vault), [8] a Petricioli je smatrao da proporcije crkve i strmi zabat upućuju na postojanje gotičkog prelomljenog svoda [9]. Potvrdu Petriciolijeve pretpostavke nalazimo na Salghetti-Driolijevom crtežu zapadnog pročelja crkve (slika 5.) gdje se vidi vrh toga gotičkog svoda unutar urušenog otvora iznad portala. Crkvi se vjerojatno pristupalo s južne strane preko rampe koju spominje Benevenija, a koja se nalazila točno nasuprot stubama kojima se penjalo na južni zid kaštela [10].

Na samom početku II. svjetskog rata kaštel i crkva su snimljeni iz zraka za potrebe fašističke propagande [12] (slika 6.). Crkva je porušena u napadu angloameričkih aviona 1944., a njezine ostatke savrnili su sa zemljom pripadnici Jugoslavenske ratne mornarice 1947. godine [9]. Njen građevni materijal nalazi se u kamenoj gomili južno od platoa na kojem je crkva stajala. Tu se, među ostalim, vide brojni blokovi sedre nekadašnjeg svoda.

Slika 6. Kaštel sv. Mihovila 1941. godine [12]

1.3. Samostan sv. Mihovila

Prema Ostojiću, benediktinski je samostan sv. Mihovila na Ugljanu osnovan 1094. [4, 7], a prema Bianchiju 1166. godine [4, 11]. Osnovao ga je samostan sv. Krševana u Zadru, najstarija benediktinska opatija u Hrvatskoj. Postupno je stekao veliki posjed [7] pa se zbog toga cijeli otok neko vrijeme zvao otok sv. Mihovila (Insula sancti Michaelis, Insula sancti Michaelis de Monte) [4, 13].

Na temelju tlocrta utvrde sv. Mihovila moguće je pretpostaviti položaj samostana (slika 7.). Naime, istočna - glavna vrata

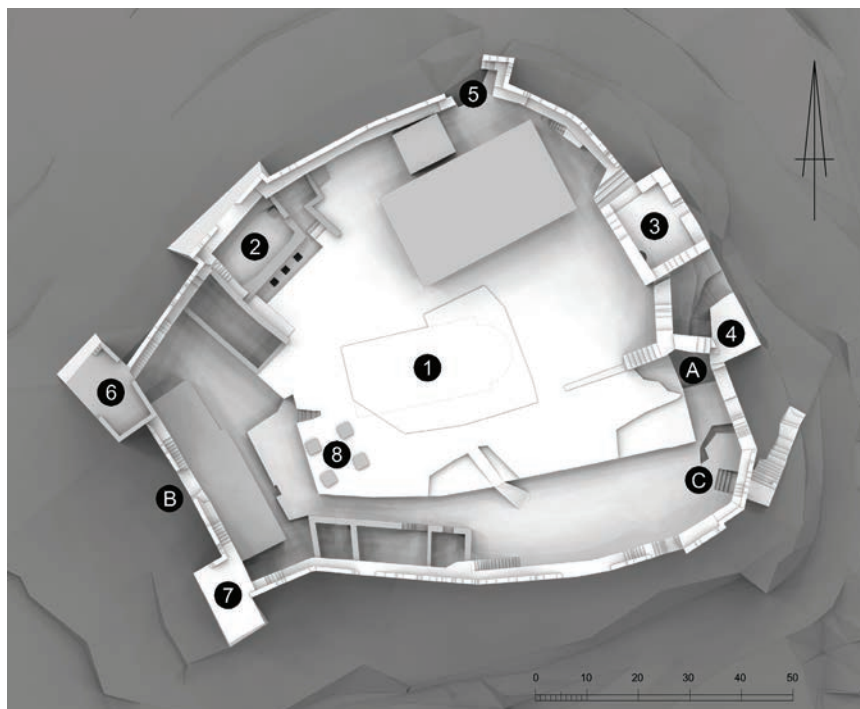
kaštela (danas zazidana) položena su tako da glavnu komunikaciju usmjeravaju južno od crkve, paralelno s južnim zidom utvrde prema zapadnim vratima (također danas zazidanim). Prostor unutar kaštela ispred zapadnih vrata, kao i onaj ispred donžona, trebao je biti slobodan zbog obrambenih razloga, stoga se položaj samostana može pretpostaviti samo sjeverno od crkve. Samostanu je vjerojatno pripadala cisterna položena uz sjeverni zid utvrde, na koju je taj zid oslonjen što je dokaz da je ona postojala prije izgradnje kaštela. Od cisterne su se sačuvali obodni zidovi i početak svoda. I danas je na tom mjestu cisterna koja je pokrivena armiranobetonskom pločom. U dokumentima o rušenju kaštela iz 1347. [4, 13] i 1348. [4, 13] spominju se cisterne, zvonik i samostanska kuća. Zvonik je prikazan na crtežu kaštela Cosma Faventinija iz 1716. godine.

Bianchi je smatrao da se opatija na Ugljanu ugasila 1402. [7], a T. G. Jackson navodi da je samostan napušten u razdoblju od 1453. do 1468. [8]. Godine 1421. mletačka je vlast naredila: "neka se sa sv. Mihovila ukloni vojnički kaštelan, a ključ sv. Mihovila preda opatu, kako bi se ondje mogla vršiti oficijatura (služba božja)" [7], što je dokaz da tada u samostanu više nisu stanovali monasi.

2. Kaštel sv. Mihovila

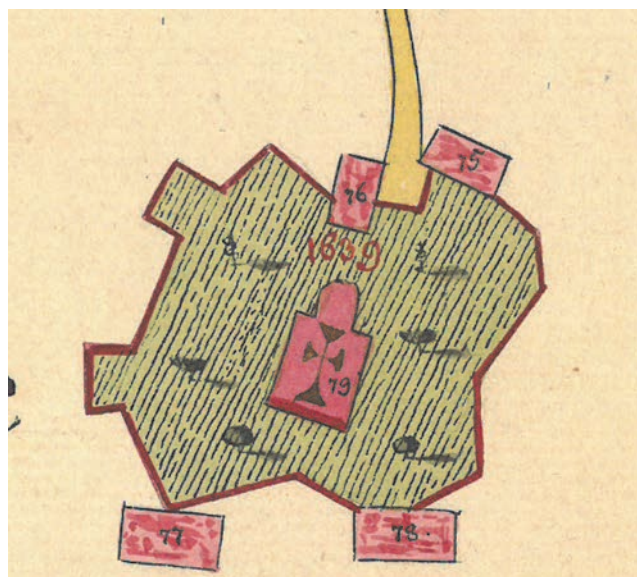
Nakon što su križari i Mlečani 1202. opustošili Zadar, Zadrani su počeli napadati mletačke trgovačke brodove na Jadranu. Da bi zaštitili svoje trgovce i spriječili obnovu Zadra, Mlečani su poslali brodove i vojsku, pod zapovjedništvom Dandoloва sina Rainera, da na otoku Ugljanu, nasuprot Zadru, podignu jaku utvrdu [14]. Utvrda je izgrađena 1203. uokolo samostana i crkve sv. Mihovila [10]. Zadrani, koji su izbjegli iz grada, izabrali su šibenskog kneza Domalda za svog kneza te su ubrzo osvojili kaštel sv. Mihovila, a grad i njegove zidove obnovili već 1204. godine [14]. Prema T. G. Jacksonu, kaštel sv. Mihovila su prilikom osvajanja Zadrani značajno oštetili, a venecijansku posadu zarobili [8].

Sljedeći spomen utvrde kao *castrum S. Michaelis de monte* datira iz 1345., prilikom mletačke opsade Zadra. Utvrda je tada bila u rukama Zadrana i Mlečani su je, uz veliku angažiranu vojnu silu, opsjedali, ali su je osvojili tek iduće 1346. godine [4, 16, 10]. U osvojenom su kaštelu u početku planirali smjestiti posadu od 100, zatim 50 pa onda 30 i na kraju 16 vojnika [4, 10]. Međutim, zbog velikih troškova posade, a i zbog straha da ne padne u neprijateljske ruke, u više je navrata 1347. i 1348. predloženo Senatu da se kaštel i sve u njemu poruši, osim samostana i crkve,

Slika 7. Tlocrt kaštela sv. Mihovila: 1. Položaj crkve sv. Mihovila, 2. Samostanska cisterna, 3. Donžon, 4. Jugoistočna kula, 5. Sjeveroistočna kula, 6. Sjeverozapadna kula, 7. Jugozapadna kula, 8. Postolje za televizijsku antenu, A. Glavna vrata kaštela, B. Zapadna vrata, C. Nova

a kasnije samo crkve. Prijedlozi nisu prihvaćeni, a kad je 1350. ipak odlučeno da se sruši, odluka nije nikada ostvarena [4].

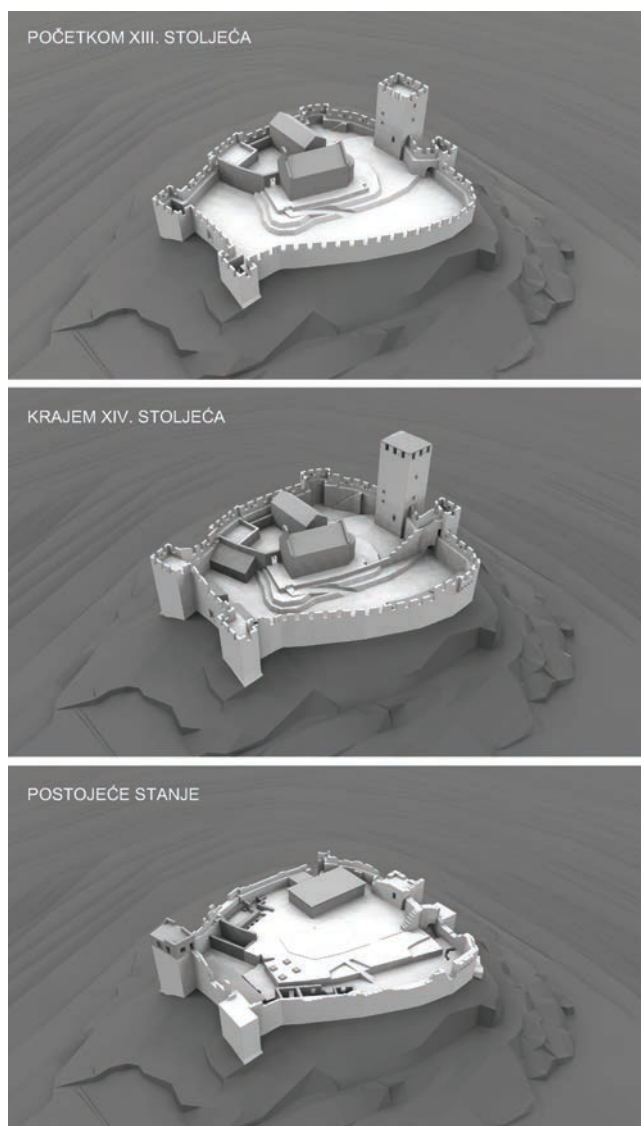

Slika 8. Kaštel sv. Mihovila na katastarskom planu iz 1829. godine [20] (Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Dalmaciju Signatura HR-DAST-152)

Nakon što je kaštel, poslije mira iz 1358., ponovo došao u ruke Zadrana, oni su pokrenuli radove obnove jer je očito bio

znatno stradao u dvama opsadama [8]. Godine 1361. ugarski je kralj Ludovik dao novac za njegovu obnovu te je 1366. poslao poslanika da provjeri je li obnova završena [10]. Te je iste 1366. senjska kneginja Elizabeta ostavila 400 dukata za popravak kaštela [17]. Iz 1367. godine datira dokument u kojemu su se zadarski klesari Krešul i Mihovil obvezali dovršiti radove na kaštelu sv. Mihovila [4]. Godine 1393. sklopljen je ugovor o nadogradnji i uređenju glavne kule kaštela sa zadarskim drvodjelcima, braćom Bilšom i Grgurom Bilšić [17]. Zadrani su obnavljali kaštel više od 40 godina. Međutim, kako je 1409. cijela Dalmacija došla pod mletačku vlast, utvrda je izgubila svoju stratešku ulogu te je, kako je već rečeno, 1421. naređeno da vojni kaštelan napusti kaštel sv. Mihovila [7]. Od tada je kaštel uglavnom služio kao osmatračnica [4]. Za vrijeme austrijske uprave, prema katastru iz 1829., kaštel i crkva sv. Mihovila su bili u državnom vlasništvu (slika 8.). Kule

su označene kao ruševine, a osim crkve u kaštelu nije bilo drugih građevina. Njegovu unutrašnjost koristio je težak Simeone Lantana kao povrtnjak s lozom, maslinama i voćem. Kasnije je ondje bila smještena austrijska vojna stanica za izviđanje [7], a između dva svjetska rata kaštel je služio kao osmatračnica jugoslavenske vojske prema Zadru, tada pod talijanskom vlašću [9]. Nakon II. svjetskog rata do 1960-ih u kaštelu je Jugoslavenska ratna mornarica držala svoju posadu, a nakon što ga je napustila postao je omiljeno izletišta otočana i turista [9]. Prije Domovinskog rata na njemu je instalirana relejna televizijska antena zbog koje je izgrađena pristupna cesta sve do istočnih vrata kaštela. Za vrijeme tog istog rata u akciji raketiranja antene, koju su izvršili avioni Jugoslavenske narodne armije, značajno su oštećeni zidovi kaštela na jugu i na sjeveru [9]. Pretpostavljeni prostorni razvoj kaštela sv. Mihovila prikazan je na slici 9.

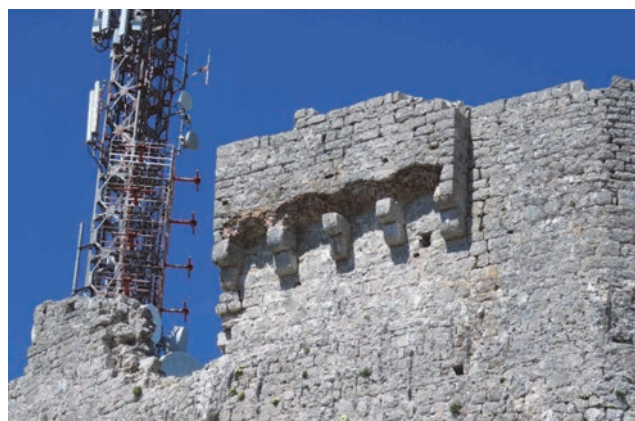

Slika 9. Pretpostavljeni prostorni razvoj kaštela sv. Mihovila

2.1. Zidovi kaštela

Kaštel sv. Mihovila utvrda je nepravilnog, trapeznog tlocrtnog oblika koji prati konfiguraciju terena, približnih dimenzija 58 x 52 metra. Utvrđen je s jakim zidovima i s pet kula. Glavna kula (donžon) nalazi se na sjeveroistoku. Neposredno uz nju, s njene južne strane, nalazi se manja kula trapeznog tlocrta te one među sobom zatvaraju prostor ulaza u kaštel u kojemu strmo kameno stubište vodi prema glavnim vratima kaštela koja su danas zazidana.

Na zapadnoj strani kaštela nalaze se dvije pravokutne kule položene u istoj ravnini i paralelne s kulama na istoku. Između njih su druga vrata kaštela manjih dimenzija koja su vjerojatno služila za evakuaciju. I ta su vrata danas zazidana. Treća vrata kaštela, jedina danas u funkciji, vjerojatno su probijena u razdoblju između dva svjetska rata zbog toga što je trošni donžon ugrožavao glavna vrata. Ta vrata nisu ucrtana na crtežima F. Salghetti-Driolija iz sredine XIX. stoljeća (slika 17.), a vide se na fotografiji iz 1941. (slika 6.).

Slika 10. Lažni breteš na jugoistoku kaštela

Zbog zakrivljenog tlocrtnog oblika sjevernog zida, na njemu postoji još jedna kula koja osigurava njegovu bočnu zaštitu.

Između nje i sjeverozapadne kule obrambeni zid je u dužini od 8,5 metara pomaknut prema van za 90 cm, i to točno u duljini već spomenute samostanske cisterne. Na južnom zidu, koji je također zakrivljenog tlocrta, postoji konzolni element (slika 10.) poput breteša koji obično služi za vertikalnu zaštitu osjetljivih dijelova utvrde poput vrata ili uglova te za bočnu zaštitu zidova. Međutim, taj konzolni element iz zida strši samo 40 cm, što nije dovoljno za postavljanje bočnih puškarnica, a i arkade koje ga nose nemaju otvore u podu kroz koje se brani zid u vertikalnom smjeru što je dokaz da nije riječ o bretešu. Možda je taj konzolni element služio samo da bi se proširila površina obrambenog ophoda na tom mjestu.

Zidovi kaštela i njegovih kula u donjem su dijelu građeni od velikih priklesanih blokova visine oko 50 cm, a u gornjem od priklesanog kamena manjeg formata. Oni su vertikalni, a samo je onaj isturen dio sjevernog zida, na položaju cisterne, izvorno zidan u pokosu (*scarpa*). Pokos sjeverozapadne kule je dozidan naknadno.

Zidovi kaštela, širine 135 do 145 cm, na vrhu su završavali obrambenim ophodom i kruništem. Obrambeni ophod i parapet su se sačuvali gotovo potpuno, a od kruništa su se sačuvala samo dva zupca sjevernog zida ispod sjeverozapadne kule (slika 11.) te dva zupca na zapadnom zidu. Međutim, na temelju starih fotografija i crteža F. Salghetti-Driolija moguće je u velikoj mjeri rekonstruirati raspored otvora cijelog kruništa. Kako je uobičajeno, u svakom drugom zupcu kruništa postojala je vertikalna strijelnica, poput one koja se djelomično sačuvala na sjevernom zidu, a s obje strane otvora kruništa postojale su kamene perforirane konzole (*rechioni*) nosači drvenog ili kožnog kapka (*mantelet*) od kojih se sačuvala samo jedna, i to odsječena na zapadnom pročelju kaštela. Ograda obrambenog ophoda bila je od drvenih gredica učvršćenih u kamene perforirane konzole, uzidane u zid ispod poda obrambenog ophoda. Nekoliko takvih konzola s kvadratnom rupom sačuvalo se na južnom i zapadnom zidu. (slika 12.) Zidovi kaštela su najviši na zapadu i njihova visina zajedno s kruništem iznosi 12 m, dok je na ostalim stranama prosječna visina zida oko 9 m. Njihovu visinu još više potenciraju stepenaste hridi na kojima je kaštel izgrađen.

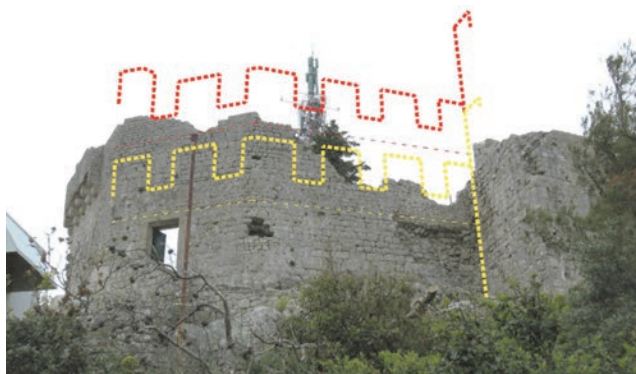

Slika 11. Otvor i dva zupca kruništa na sjevernom zidu, u lijevom zupcu se vidi oštećena strijelnica

Slika 12. Kamene perforirane konzole – nosači drvene ograde

Detaljnijom analizom kamene strukture zidova kaštela na istočnom su zidu, južno od jugoistočne kule, uočeni tragovi jednog ranijeg, nižeg obrambenog kruništa, što dokazuje postojanje starije građevinske faze kaštela. (slika 13.) Tragovi se vide u obliku fuga ili promjene u tehnici zidanja. Na mjestu gdje je taj zid oštećen, neposredno uz jugoistočnu kulu, lijepo se vide slojevi zazidavanja ranijeg kruništa prilikom izgradnje novog. Nadogradnju obrambenih zidova moguće je datirati u drugu polovinu XIV. st. kada su Zadrani poduzeli spomenute radove obnove kaštela. Zidovi su tada nadograđeni za 3 do 4,5 m. Taj novi ophod nije išao horizontalno kao prijašnji, već je uzdignut na jugoistoku (na mjestu gdje je izgrađen spomenuti lažni breteš), na sjeverozapadnoj i jugozapadnoj kuli te na zidu koji spaja te dvije kule.

Slika 13. Dvije faze obrambenog kruništa na jugoistoku kaštela

Jedan interesantan detalj nadogradnje obrambenog zida može se vidjeti istočno i zapadno od jugoistočne kule te u sjeverozapadnoj i jugozapadnoj kuli. Naime, zid s unutarnje strane, nije nadozidan vertikalno kao i na ostatku utvrde, već je konzolno izbačen u blagom luku. (slika 14.) To je vjerojatno bio način da se dobije veća širina obrambenog ophoda. Isti detalj se može vidjeti u Splitu, na srednjovjekovnom ojačanju sjevernog zida Dioklecijanove palače, istočno od sjeverozapadne kule, iznad srednjovjekovnog stubišta kojim se penjalo na obrambeni ophod.

Slika 14. Konzolno izbačeni nadozid obrambenog zida uz donžon i jugoistočnu kulu

Unutar kaštela sv. Mihovila postoje tri stubišta za pristup obrambenom ophodu: jedno na južnom zidu kaštela, drugo na sjevernom i treće južno od donžona [9] kojim se penjalo na jugoistočnu kulu. Od tog trećeg stubišta sačuvalo se samo nekoliko blokova i to na spoju s istočnim zidom kaštela, ali ono je zabilježeno na starim fotografijama i crtežima (slika 4.). Bilo je položeno uza zid koji se protezao sredinom kaštela, po južnoj liniji središnjeg stjenovitog platoa na kojemu se nalazila crkva. Kako u donjem dijelu taj zid nije srastao s istočnim zidom kaštela, već se zidarska veza vidi tek iznad razine poda obrambenog ophoda prve faze, može se zaključiti da je on zajedano s stubištem nastao u drugoj fazi izgradnje kaštela.

2.2. Glavna kula kaštela (donžon)

Glavna kula kaštela (donžon), tlocrtnih dimenzija 8,3 x 7,1 m, svojim je glavnim pročeljem okrenuta točno prema Zadru. Sačuvana je u visini od približno 10 m (od najniže kote terena), a prije rušenja bila je visoka oko 23,5 metra. Za njenu preciznu rekonstrukciju dragocjeni su crteži F. Salghetti-Driolijsa iz sredine XIX. st. [9], fotografija zapadnog pročelja kule iz 1913. iz Brunellijsve knjige [19] (slika 15.) te fotografija južnog pročelja iz Ostojićeve knjige [7] (slika 4.).

Slika 15. Zapadno pročelje donžona početkom XX. stoljeća [19]

Slika 16. Zapadno pročelje donžona

Kako je zbog trošnosti ugrožavala ljudske živote, pripadnici Jugoslavenske ratne mornarice su je minirali 1947. pa je tada urušenim materijalom zatrpan glavni ulaz kaštela [9]. Unutrašnjost kule danas je zasuta do iznad vrha otvora na zapadnom pročelju u kojemu se danas nalazi zvono (slika 16.). Točno u visini tog nasipa iz zida strše kamene konzole međukatne konstrukcije. Činjenica da na jugozapadu kule konzola nije položena u sam ugao, kako je to na nasuprotnom zidu, upućuje na postojanje stubišta upravo u tom uglu. Okvir otvora na zapadnom pročelju nije sačuvan, ali se na staroj fotografiji vidi njegov pravokutni oblik i rasteretni otvor iznad njega. Rektifikacijom fotografije može se utvrditi da je visina tog otvora iznosila samo 145 cm. Otvor je položen točno ispod konzola međukatne konstrukcije pa se, s obzirom na njegovu malu visinu, može zaključiti da je bio izdignut u odnosu na pod prostorije. Donžon predstavlja posljednju liniju obrane jedne utvrde. U njemu stanuje kapetan i iz njega zapovijeda obranom. U slučaju dugotrajne opsade donžon mora imati svoj vlastiti izvor vode, tj. cisternu ili izvor tekuće vode. Cisterna se uvijek nalazi na najnižoj razini kule i presvođena je svodom, te se zbog toga često u donžon ulazi ljestvama ili pokretnim mostom na prvi kat, što je ujedno povoljno i u pogledu obrane. Postojanje cisterne u prizemlju donžona potvrđuju Benevenia [10] i T. G. Jackson [8].

Slika 17. Istočni dio kaštela sv. Mihovila sredinom XIX. stoljeća (crtež: F. Salghetti-Drioli) [9]

Na jednom od Salghetti-Driolijevih crteža [9] na vrhu donžona se vidi gotički svod. Krajem XIX. stoljeća Benevenija opisuje kaštel sv. Mihovila i spominje svod na vrhu donžona koji je nosio terasu na kojoj su bile dvije zidane klupe [10]. To je očigledno svod izgrađen na temelju ugovora iz 1393. [17] u kojemu stoji da glavnu kulu treba nadograditi za 5 m, izgraditi tri međukatne konstrukcije popločane opekom, svod i nad njim nepromočivu terasu, konzolno izbačeni zahod s dva otvora, tri metra kruništa i nad njim četverostrešni krov. Sve je to, sudeći po starim fotografijama i crtežima, i učinjeno. Četverostrešni krov kule se vidi na karti zadarskog i šibenskog teritorija M. Pagana iz 1525. Unutrašnji prostor kule tlocrtnih dimenzija 5 x 6,3 m, gdje je stanovao kapetan, trebalo je prema ugovoru [17] pregraditi vjerojatno zbog novih stuba koje su se gradile i vodile na terasu. U istom se ugovoru spominje i pokretni most na donjim vratima kule. Međutim, oko otvora na zapadnom zidu donžona ne vide se tragovi oslonaca mosta niti otvora za lanac kojim se on podizao. Raspored prozora kule može se rekonstruirati na temelju starih fotografija i crteža. Rupe na pročeljima u pravilnim redovima na razmaku 1,5 do 2 m, koje se vide na fotografijama, oslonci su zidarske skele.

2.3. Jugoistočna kula

Jugoistočna je kula trapeznog tlocrtnog oblika približnih dimenzija 5 x 5,5 m. Kako je već rečeno, ona zajedno s donžonom zatvara i kontrolira glavni ulaz u kaštel. Danas je sačuvana u visini od približno 7 m, do terase nad svodom pod kojim je cisterna ožbukana vodonepropusnim mortom. Gornja

površina terase ožbukana je istim vodonepropusnim mortom, a na sredini te površine nalazi se četvrtasti otvor cisterne.

Mali prozori na istočnom i južnom pročelju kule, na Salghetti-Driolijevim crtežima (slika 17.), dokazuju da je iznad svoda cisterne postojao jedan kat i nad njim terasa s kruništem (slika 14.). Međutim, kako su zidovi utvrde izgrađeni u dvije faze, može se pretpostaviti da je u prvoj fazi ova kula imala samo krunište iznad terase nad cisternom te da je kasnije, zbog nadogradnje zidova kaštela i ona podignuta za jedan kat. Tu pretpostavku podupire činjenica da je razina prve faze obrambenog ophoda sjeverno od kule na istoj razini terase iznad cisterne.

2.4. Sjeveroistočna kula

Sjeveroistočna kula postavljena je na mjestu loma sjevernog zida kako bi ga štitila bočno. Široka je 7,5 metara, a tri metra strši iz linije zida. Bila je visoka preko 9 metara od najniže kote terena i bila otvorena prema unutrašnjosti kaštela te nije imala međukatne konstrukcije niti terase na vrhu. Poznato je da su kule koje su građene kao dio određenog obrambenog sklopa, kaštela ili grada bile sa stražnje strane otvorene kako bi ih se iz unutrašnjosti kaštela moglo nadzirati u slučaju da neku od njih neprijatelj osvoji [18]. Sjeveroistočna je kula samo neznatno izdignuta iznad razine obrambenog zida kaštela i, sudeći po starim crtežima i fotografijama, imala je tri otvora kruništa na vanjskom zidu i strijelnicu u zapadnom zupcu kruništa te po jedan otvor kruništa u bočnim zidovima. Izvorno je bila tri metra niža. Danas je jako oštećena. Njen zapadni ugao je potpuno porušen, a istočni znatno oštećen, tako da prijeti njeno potpuno urušavanje.

2.5. Sjeverozapadna kula

Sjeverozapadna kula, približnih tlocrtnih dimenzija 5,5 x 8 m, danas je najviša je od svih kula kaštela. Visoka je 15,5 m, od najniže kote terena, ne računajući betonsku terasu nad njom. Može se pretpostaviti da je u prvoj fazi izgradnje bila visoka kao i obrambeni zid. Bila je otvorena prema unutrašnjosti kaštela jer se jasno vidi da je zid prema kaštelu naknadno izgrađen (slika 18.). Krajem XIV. stoljeća je nadograđena na način da je nad ophodom prve faze izgrađen spomenuti konzolno izbačeni nadozid zakrivljenog presjeka, a nad njim prelomljeni svod. Otvor prema unutrašnjosti kaštela premošten je prelomljenim lukom. Kula je na vrhu dobila terasu s obrambenim kruništem. Početkom XX. stoljeća, kad je kaštel služio kao osmatračnica jugoslavenske vojske prema Zadru [9], iznad kruništa kule je izgrađena osmatračnica od opeke s armiranobetonskim međukatnim konstrukcijama. Stražarnica nije postavljena na najvišoj kuli kaštela, donžonu, jer je on tada već bio u lošem građevinskom stanju.

2.6. Jugozapadna kula

Jugozapadna kula slične je konstrukcije kao i sjeverozapadna samo nešto manja, približnih dimenzija 3,8 x 7,4 metra. I ta je kula u prvoj fazi bila visoka kao i zidovi kaštela te je kasnije nadograđena konzolno izbačenim nadozidom zakrivljenog presjeka nad kojim su u ovom slučaju postavljene kamene poklopnice tvoreći lažni svod (slika 19.). Kao i na sjeverozapadnoj kuli, otvor prema unutrašnjosti kaštela premošten je prelomljenim lukom. Obrambeno krunište se na terasi gotovo uopće nije sačuvalo. Ispod poda prizemlja kule sačuvala se izvorna cisterna presvođena bačvastim svodom koja je vjerojatno u XX. stoljeću pretvorena u septičku jamu, a nad njom je postavljen zahod za potrebe vojnika. Za odvodnju tekućeg sadržaja septičke jame probijen je južni zid kule. Postojanje iste takve cisterne može se pretpostaviti i u sjeverozapadnoj kuli.

2.7. Građevine u unutrašnjosti kaštela

Osим crkve i samostana sv. Mihovila, unutar kaštela su postojale građevine namijenjene vojnoj posadi. Izgleda da su najranije vojničke nastambe bile od drva. Naime, u dokumentima o rušenju kaštela iz druge polovine XIV. stoljeća spominju se među ostalim i drvene građevine ali bez detaljnijih opisa [13].

U ugovoru iz 1400. [17] Nikola Arbusanić se obvezao izgraditi dvije kuće od kamena, pokrivene crjepovima, za dva kapetana i u njima dvije sobe s dva kamina. Prva je kuća trebala biti izgrađena nasuprot glavnom ulazu u kaštel, a druga kraj peći sa sjeverne strane. Isto tako je trebalo izgraditi dvanaest kućica za posadu (*pro famulis*) dvodijelnih (*bipartitas*) s pokrovom od crjepova i s dimnjacima te u svakoj kućici jedan ležaj (*lecteria*). Iako ruševine tih kuća nisu nacrtane u katastru iz 1829., njihove su ostatke opisali Benevenija i T. G.

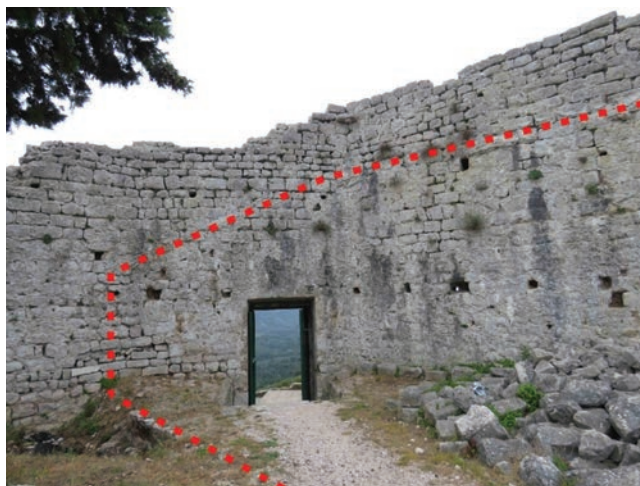
Slika 18. Zazidani otvor sjeverozapadne kule

Slika 19. Lažni svod u jugozapadnoj kuli

Jackson krajem XIX. stoljeća [8, 10], a ostaci nekih od njih su se sačuvali do danas.

Tragove prve kuće kapetana uz južni zid kaštela, nasuprot glavnom ulazu, već je prije uočio Petricioli i pretpostavio da se radi o jednokatnici [17]. Međutim, na temelju rupa za grede horizontalne drvene konstrukcije u južnom zidu i kamenih konzola koje su nosile jednostrešan krov može se zaključiti da je riječ o prizemnici visine oko 3,5 metra do strehe krova. (slika 20.) Ona se protezala sve do stubišta kojim se penje na južni zid. U nastavku se nalazila druga kuća položena uz južni zid, čije postojanje potvrđuju rupe greda horizontalne drvene konstrukcije u južnom zidu kaštela unutar ruševina građevina koje su tu izgrađene za vrijeme II. svjetskog rata. Tu su se vjerojatno nalazile nastambe za posadu koje se spominju u ugovoru iz 1400. godine. Prema istom ugovoru [17], kuću za drugog kapetana trebalo je izgraditi na sjeveru, kraj peći. Može se pretpostaviti da se ona nalazila zapadno od srednjovjekovne samostanske cisterne, na istom mjestu gdje se i danas nalaze ruševine vojnih građevina.

Slika 20. Tragovi kapetanove kuće na jugoistoku kaštela, na mjestu naknadno probijenih novih vrata kaštela

Konzole na zapadnom zidu kaštela, iznad postojeće prizemnice koja je tu izgrađena poslije I. svjetskog rata, dokazuju da su se i na tom mjestu prije nalazile vojne građevine, naravno ostavljajući slobodna zapadna vrata. Konzole su, kako je rečeno, služile kao nosači jednostrešnog krova.

Ruševine građevina koje se danas nalaze unutar kaštela potpuno su obrasle korovom, pa ih nije moguće detaljnije analizirati kako bi se utvrdilo vrijeme njihove izgradnje i njihova namjena.

Nakon II. svjetskog rata na platou sjeverno od položaja crkve sv. Mihovila izgrađena je prizemnica, vjerojatno za potrebe Jugoslavenske narodne armije, a ona se danas koristi za smještaj uređaja televizijske antene. Iza nje je još jedna manja pomoćna građevina.

3. Zaključak

Kaštel sv. Mihovila, izgrađen prije sedam stoljeća, vrijedan je spomenik fortifikacijske arhitekture u Dalmaciji zbog svoje monumentalnosti, skladnog oblikovanja, solidne gradnje i bogate povijesti. Za vrijeme svog postojanja doživio je razaranja, ali i popravke i nadogradnje, a posljednje razaranja se dogodilo za vrijeme Domovinskog rata. Njegovoj povijesnoj i graditeljskoj vrijednosti pridonosi i položaj na kojemu je izgrađen, koji dominira širim zadarskim prostorom. Korišten je već u eneolitiku, a za vrijeme željeznog doba tu je izgrađena velika željeznodobna gradina s tri reda suhozidnih bedema. Arheološki nalazi potvrđuju intenzivno korištenje lokaliteta u kasnoj antici i navode na postojanje bizantinske utvrde iz Justinijanova doba. Crkva sv. Mihovila, po kojoj je lokalitet dobio ime, datira iz ranog srednjeg vijeka, a uz nju je u XI. ili XII. stoljeću izgrađen benediktinski samostan istog titulara. Mlečani su oko samostana u XIII. stoljeću izgradili kaštel kako bi kontrolirali Zadar i štitili svoju trgovačku flotu. Sustavna arheološka i konzervatorska istraživanja, koja će prethoditi planiranim radovima obnove, zasigurno će iznjedruti značajne nalaze iz raznih povijesnih etapa što će još više pridonijeti vrijednosti cijelog lokaliteta.

LITERATURA

- [1] Geodetski snimak je izradio Darko Oreč, ing. geod. iz tvrtke NAVIGATOR d.o.o. iz Zadra
- [2] Vidović, V.: Pregled povijesti otoka Ugljana od prapovijesti do srednjega vijeka, Zadarska smotra 3-4, (2007.), 1-4, (2008.), 1-4, (2009.) (Zbornik Otok Ugljan), Zadar, 2012., pp. 289-313.
- [3] Batović, Š.: Zadarska smotra 3-4, (2007.), 1-4, (2008.), 1-4, (2009.) (Zbornik Otok Ugljan), Zadar, 2012., pp. 215-288.
- [4] Sorić, S.: Kaštel sv. Mihovila na otoku Ugljanu, Ars Adriatica, 2 (2012), pp. 85-97.
- [5] Gunjača, Z.: Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočno jadranskom priobalju i otocima, Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali, XXII, Novi Sad, pp. 124-134, 1986.
- [6] Vežić, P.: Zadar na pragu kršćanstva, Zadar, 2005.
- [7] Ostojić, I.: Benediktinci u Hrvatskoj, sv. 2, Split., 1964.
- [8] Jackson, T. G.: Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford, 1887.
- [9] Petricioli, I.: Kaštel Sv. Mihovila na Ugljanu u crtežima Franje Salghetti-Driolija, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 37 (1997/1998), pp. 343-354.
- [10] Benevenia, L.: L' Abazia ed il castello di Monte S. Michele d'Ugliano, Anuario Dalmatico, I, Zadar, pp. 185-258, 1884.
- [11] Bianchi, C. F.: Zara cristiana, sv. 2, Zadar, 1879.
- [12] Štrmelj, D.: Novi prilozi proučavanju kaštela Sv. Mihovila na otoku Ugljanu, Ars Adriatica, 5 (2015), pp. 89-94.

- [13] Ljubić, Š.: Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike: Knjiga III od godine 1347 do 1358, Zagreb, 1972.
- [14] Novak, G.: Presjek kroz povijest grada Zadra, Grad Zadar, Zadar, pp. 7-76, 1966.
- [15] Klajić, N., Petricioli, I.: Zadar u Srednjem vijeku do 1409., Zadar, 1976.
- [16] Gortan, V., Glavičić, B., Vratović, V., Karbić, D., Kurelac, M., Ladić, Z.: Obsidio, Opsada Zadra, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 54 (2007).
- [17] Petricioli, I.: Tri srednjovjekovna dokumenta o radovima u kaštelu Sv. Mihovila na Ugljanu, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 26 (1987) 13, pp. 156-177.
- [18] Marasović, K.: Kaštel Cipiko u Kaštel Starome, Prostor – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 19 (2013) 1(41), pp. 30-41.
- [19] Brunelli, V.: Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCCXV compilata sulle fonti da Vitaliano Brunelli, Parte prima - Dalle origini al MDCCCXV, Venezia, 1913.
- [20] Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Dalmaciju Signatura HR-DAST-152